

RESZEGI KATALIN (Debrecen)

A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata

1. A hegyneveket vizsgáló kutató igen hamar szembetalálja magát e névfajta, illetve egy-egy hegynév más helynévfajtaaktól való elkülönítésének nehézségeivel. Ennek magyarázatát többek között az adja, hogy a hegynevek és a különböző további helynévfajták igen szoros kapcsolatban vannak egymással, s ez a kapcsolat már a legrégebbi neveket vizsgálva is határozottan kitűnik. Munkámban erre a kapcsolatra, azaz a nevek egymásra hatására kívánok rávilágítani, mégpedig olyan módon, hogy a névfajták közötti átjárás különböző megvalósulási lehetőségeit tekintem át. Azt igyekszem ezáltal is szemléltetni, hogy a világ tükrözésében milyen nyelvileg is megjelenő kapcsolatot teremt az ember, aki elnevez; konkrétan: hogy miféle nyelvi mozgás figyelhető meg a hegynevek és a más helynévfajtákat jelölő nyelvi elemek között.

Ilyen tárgyú vizsgálatot mindezülig még nem végeztek, sőt még hasonló jellegű megközelítésekkel is alig-alig találkozunk a névtani szakirodalomban. BENKŐ LORÁND a Székelyföld régi víznévállományát igyekezett feltárni a településnevek felhasználásával (1947). A víznévállomány rekonstruálásához elengedhetetlenül szükségesnek tartja e két névfajta kapcsolatának tisztázását, s e kapcsolatot megítélésében elsősorban a jelentéstani szempontokat tekinti irányadónak. Emellett azonban további, a névállomány vizsgálata során feltárt névadási szokások és analógiák segítik a nevek hovatartozásának igazolását. BENKŐ után fél évszázaddal TÓTH VALÉRIA foglalta össze egyik tanulmányában a már létező helyneveknek a névadásban betöltött szerepét az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye névállományát vizsgálva (1999), s megállapította, hogy a névrendszer közvetlen névalakító szerepe már a legrégebbi időkben is meghatározó volt. A már meglévő helynevek többféle szerkezeti elemként és különféle funkcióban épülhetnek be az új helynevekbe, s az alakulás módja is változatos képet mutat. Az általa felsorakoztatott példák alapján jól látható, hogy természetesen a hegynevek is részt vesznek ezekben a folyamatokban. Munkájában TÓTH VALÉRIA azonban nemcsak a denotatív jelentés módosulásával járó változásokat tárgyalja, hanem a szemantikai átalakulás nélküli, pusztán szerkezeti jellegű névmódosulásokat is. Tovább árnyalhatja ugyanakkor az egyes névfajtákról meglévő ismereteinket az is, ha a helyneveket tartalmazó helyneveknek csupán azon csoportját vizsgáljuk meg, mely az eredeti denotátumától elszakadva új helyet, gyakran új helyfajta jelöl. S minthogy saját kutatási területemet a hegynevek adják, ezért a különböző helynévfajták kapcsolatát is a továbbiakban a hegynevekhez való viszonyukban tekintem át.

A folyamatban érintett nevek korpuszának összeállításához GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának négy kötete (Gy.) szolgált alapul, a korpusz pontosításához, bővítéséhez felhasználtam továbbá a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA. 1., 2.), valamint a „Korai magyar helynévszótár” (KMHsz.) kötetének névanyagát is. Az ilyen módon összeállított névállomány alapján tehát a helynevek kapcsolatának a korai ómagyar korra jellemző vonásait igyekszem feltárni.

A hegynevek és a más névfajtákhoz tartozó helynevek kapcsolata valójában kétirányú lehet: a hegynevek létrehozásában egyrészt gyakran vesznek részt más helynevek: különösen a település-, a víz- és az erdőneveknek a hegynevekbe való beépülése látszik jellegzetesnek. Emellett azonban a kiemelkedések nevei is gyakorta megjelennek más helyfajtákhoz tartozó objektumok megnevezéseiben. Bizonyos esetekben nem könnyű azt meghatározni, hogy a kétirányú folyamatból aktuálisan melyik realizálódott. Az elsődleges név által jelölt helyfajtának és az alakulás módjának, irányának felderítésében ilyenkor a név szemantikai tartalma, illetőleg nyelvi szerkezete lehet főképpen a segítségünkre. A szláv eredetű névrészt tartalmazó hegynevek esetében például gyakran a szláv alapszó szemantikai tartalma segíthet az elsődlegesség megállapításában. A Borsod vármegyei *Holboka* hegynév alapszava a szláv *globok* 'mély' (FNESz. *Luboka*, ŠMILAUER 1970: 66), mely patakok nevében gyakori (Borsodban két ilyen nevű patak is adatható), a hegynév tehát bizonyosan a közelben folyó *Holboka* nevű patak nevével állhat kapcsolatban. A *Szarvashalom*, *Ikrénydomb* településnevek esetében pedig — bár a másodlagos helynév alapjául szolgáló hegynév nem adatható — a név lexikai szerkezete teszi egyértelművé a hegynévből való alakulást.

2. A hegynevek létrehozásában szerepet játszó más helynevek legnagyobb hányadát a t e l e p ü l é s n e v e k adják. A településnevek jelentős része hegyrajzi köznévvvel kapcsolódva válik hegynévvé: *Bárá* → *Bárá-bérc*, *Bátor* → *Bátor-hegy*, *Dorog* → *Dorog-hegy*, *Akna* → *Akna hegye*, *Apc* → *Apc halma*, *Kocsola* → *Kocsola mála*. Az ide tartozó neveket vizsgálva mindjárt szembeötlő az alakulásmód egyik fő jellemzője: a hegynevekbe beépülő településnevek körében nem találunk szemantikailag áttetsző formákat. A folyamat másik, a fenti jellegzetességből is következő sajátossága, hogy a hegyrajzi köznévvvel kapcsolódó településnevek minden esetben egyrészeseek, még a kétrészeseként adatható *Szászenyed* helységrévként is csupán a — nyilvánvalóan a mindennapi névhasználatban a település megnevezéseként szolgáló — alaprésze épül be a határában emelkedő kiemelkedésnek a nevébe: *Enyed-bérc*. Ez a szerkezeti sajátosság persze még inkább elbizonytalanítja a csak latinul adatható kétrészes településnevet tartalmazó okleveles említések, mint például a talán *Kelenföld hegye*-ként rekonstruálható *mons Kelenfeld* forma magyar helynévi voltát, és azt

mutatja, hogy a latin okleveles adat mögött inkább talán 'Kelenföld település hegye'-féle körülírást kell látnunk, nem pedig önálló hegynevet. Ez a gyanú persze nemcsak a kétrészes településneveket tartalmazó hegynevek kapcsán merülhet fel, hanem minden olyan szerkezetnél, amely csakis latin formában dokumentál egy esetleges hegynevet. És tovább menve: ha mégis helynévnek tekintjük ezeket az alakulatokat, akkor adódik az újabb kérdés: milyen formában rekonstruálható a magyar formájuk, pl. a Szamárd település határában emelkedő hegy *mons Zamard* adata vajon *Szamárd*, *Szamárd-hegy* vagy éppen *Szamárd hegyeként* élt-e a magyar névhasználatban. Más esetekben még bonyolultabb a helyfajták kapcsolata: a középkorban csak latinul és németül adatolható *Szentmárton hegye* forma magyar tulajdonnévi volta szintén erősen kérdéses, az azonban bizonyos, hogy a közeli *Szentmárton* település nevéhez csak annyiban kapcsolódik, hogy mindkettő a hegyen épült monostor védőszentjének a nevével alakult. Ugyanakkor a hegynek a még gyakoribb *Mons Sacer Pannoniae* említése már a megnevezésében található helynév (*Pannonia ~ Dunántúl*) révén is jelzi, hogy tudós névhasználatról van szó, hiszen hegynevekben ilyen jellegű makrotájnevek a népi elnevezésekben soha nem szerepelnek.

A településnevek metonimikus névátvitel útján is gyakorta váltak hegynévvé. A névvé válásnak ezt a formáját azonban csak az esetek kisebb részében tudjuk egyértelműen megállapítani. A puszta törzsnévből alakult *Kér* név esetében — minthogy ilyen alakulással egyedülálló volna nemcsak a hegynevek, hanem másfajta mikrotoponimák körében is — településnévi metonímiát valószínűsíthetünk. A *Lapásd* név, melyben a *lopász* > *lapác* 'lapályos hely, sík vidék' főnév (FNESz. *Lapás*, *Lapásdpuszta*) rejlik, e szemantikai tartalommal szintén a kiemelkedés lábánál lévő települést jelölhette elsődlegesen. A szláv eredetű nevek esetében a lexikális-morfológiai szerkezet mutathatja az alakulás irányát: a *Bucsony* és a *Börzsöny* hegynevekben a szláv *-jane* településnévképző rejlik. A szláv eredetű nevek esetében azonban az esetek többségében nem könnyen állapítható meg, hogy a metonimikus alakulás, azaz a hegynévi jelentés kialakulása a szláv vagy a magyar névrendszerben ment-e végbe. További nehézséget jelent, hogy a legtöbb azonos alakú település- és hegynév kapcsán nem lehetséges egyértelműen meghatározni az alakulás irányát, például a szláv eredetű *Garaduc* település- és hegynevek szláv közsői előzménye a 'vár' jelentésű *grad* (TÓTH V. 1999: 437), ami mindkét helyfajtnak a nevében megjelenhet (hiszen mindkettőnek jellemző jegye lehet). Ugyanúgy a *Nyír* településnév és hegynév elsődlegességét sem lehet a névben rejlő információk alapján eldönteni. A puszta személynéveket rejtő hegynévi formákat (pl. *Gereg*, *Gyúl*) ugyanakkor az általánosan elfogadott nézet szerint településnévi áttétellel szokás magyarázni, még akkor is, ha a hegynév közelében nem adatolható azonos nevű település (*Bölcs*). E tétel fenntarthatóságát nem áll módomban ezen előadás keretei között sem igazolni, sem cáfolni, mindössze annyit kívánok megjegyezni, hogy az ómagyar

korban adatolható hegynevek számottevő része valamely személynévvel azonos alakot mutat.

3. A folyamat fordítottja, azaz a hegynevek beépülése településnevekbe ugyan-csak jellegzetes névalkotási mód. Az ilyen esetek legnagyobb részében az elsődleges hegynévi forma könnyen felismerhető, hiszen leggyakrabban hegyrajzi köznévi utótagú kétrészes nevek váltak metonimikus úton helységnevekké: *Farkashalom, Szarvashalom, Bothalma, Szádkő, Csókakő, Meleghegy, Ikrénydomb*. A neveket felépítő lexémákkal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy *bérc* utótagú hegynév az általam vizsgált korpuszban egyetlen esetben sem jelenik meg településnévben, sőt más helynévben sem, ami igen elgondolkodtató, tekintve egyrészt a többi hegyrajzi köznévi gyakori előfordulását e helynévi alakulatokban, másrészt pedig a *bérc*-nek a régi hegynévanyagban való feltűnően sűrű szereplését. Mindez talán arra enged következtetni, hogy a névhasználók nem a többi hegyrajzi köznévvvel azonos értéküként ítélték meg a *bérc*-et, s bár e jelenség magyarázata további vizsgálatokat igényel, mégis megkockáztathatunk egy előzetes feltevést: az oklevelekben a kétrészes hegynevek utótagjaként szereplő *bérc* talán a valóságos nyelvhasználatban nem is lehetett minden esetben a név része, pusztán oklevélszóként szerepelt a hegynév mellett az e dokumentumokban általánosan használt latin fajtajelölő elemek mintájára. A *bérc* lexéma ilyen-fajta szerepéről magam is több esetben szoltam korábbi írásaimban (2004).

A kétrészes hegynévből alakult településnevekhez képest lényegesen ritkábban találunk egyrészes hegynévből metonimikusan alakult településneveket. Pusztai hegyrajzi köznévi eredetűnek látszik a *Hegy, Halom* településnév, s bár a közelükben nem adatolhatók azonos nevű hegyek, mégis bizonyos, hogy az adott település határában álló kiemelkedés tulajdonnévi értékű megnevezése vonódhatott át a helység jelölésére, mert közsóként ezek nem lettek volna alkalmasak emberi lakóhely megnevezésére. Ez megintcsak eltérést jelent a településnevet tartalmazó hegynevekhez képest, hiszen ott egyetlen *Falu-* vagy *Város-*féle hegynévvel sem találkozunk, ahogyan az ilyen formák települések tulajdonneveként sem fordulnak elő, szemben a hegynevek között egyáltalán nem ritka *Halom, Domb* típusú tulajdonnevekkel. A csupán névelemnyi különbséget mutató, s ezért periférikusnak mondható *Bökény Somlya* 'Bökény Somlyója' hegynév és *Bökénysomlyó* településnév esetében az alakulás irányára a név szemantikai tartalmából következtethetünk: a *Somlyó* az egyik lehetséges etimológiai megközelítés szerint 'lassan omladozó' jelentésű (vö. MELICH 1963: 101, KISS L. 1997: 159), s gyakran szerepel kiemelkedések nevében, ezért feltehető, hogy e kapcsolatban is a hegynév lehet az elsődleges.

4. A településnevek mellett az *e r d ő n e v e k* is nagyobb számban jelennek meg hegyek nevében, pontosabban a *mons* 'hegy' helyfajtajelölővel álló *Eresztvény, Kereked*, valamint az elsődlegesen kétrészes *Feketeerdő, Várerdő*,

Apátbükke, Igyfan neveket okleveles említéseik alapján hegyek neveinek gondolhatjuk. E példákból látható, hogy a településnevektől eltérően itt igen gyakori, hogy kétrészes erdőnév lesz metonimikusan kiemelkedés nevévé. A másik jelentős különbség pedig az, hogy a nevek a *Méneserdei-bérc* kivételével mind metonímia útján alakultak, már amennyiben valóban hegynévnek tekinthetjük őket.

Az erdő- és hegynevek szoros kapcsolatát, a megnevezés összefonódását mutatja ugyanakkor az is, hogy a nagyobb hegyek, hegységek több esetben erdőként vannak megnevezve az oklevelekben, azaz itt éppen fordított a helyzet, mint a fenti példák esetében. KISS LAJOS szerint különösen a fakitermelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított s ezért gazdasági szempontból különösen értékes hegyeink szerepelhettek a latin nyelvű középkori okleveleinkben mint *silva* 'erdő': nagyobb hegységeink közül gyakran így említik pl. a *Bükk, Vértes, Pilis, Mátra, Börzsöny* nevét (1997: 166). S bár e nevek a *silva* jelölővel állnak, mégis hegyek nevének szokás tekinteni őket. Az erdő- és a hegynevek meglehetősen bonyolultnak tűnő viszonyának tisztázásához jónak láttam a mai névanyagot is bevonni a vizsgálatba, mivel a mai nyelvi folyamatok modellül szolgálhatnak a régi folyamatok rekonstruálásához, megértéséhez: a hegyekben gazdag abaúji Hegyköz KOVÁTS DÁNIEL által közreadott helynévállományán (2000) igyekeztem feltárni, hogy a mai névhasználatban miként realizálódik e két helynévfajta kapcsolata. E vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy a mai névhasználók valójában igen gyakran nem tesznek különbséget a kiemelkedés és az azt borító erdőség megnevezésében, s valószínűleg a két helyfajta sem különül el élesen a névhasználók tudatában, hiszen a legtöbb esetben egyetlen névalakulat szolgál mindkét helyfajta jelölésére: a *Halyagos, Pajna, Farkas-hegy, Őr-hegy, Nagy-Milic* egyszerre jelöli tehát a hegyet és a rajta lévő erdőt, ám a *hegy* utótagú nevek konnotációjában a kiemelkedés jelentése nyilván erősebb lehet. Azon ritka esetekben pedig, amikor a hegynek és a rajta lévő erdőnek külön neve van, ezt általában egy földrajzi köznévnél az elsődleges névhez történő kapcsolásával hozzák létre: az erdőt és hegyet is jelölő *Szár-hegy* név mellett szerepel a *Szárhegy-erdő* név is az erdő megnevezésére.

5. A hegynevek és víznevek kapcsolatára a régiségben inkább a víznév > hegynév irányú alakulás jellemző. Egyrészes víznevek váltak metonimikusan a hegy megnevezésévé a *Golboka, Holboka, Medves* nevek esetében. Kétrészes víznevet csak a bizonytalan olvasatú *Aszalósér* és *Pogányosér* hegynevek mögött gyaníthatunk, gyanúkat ugyanakkor el is bizonytalanítja, hogy nincsenek további példák ilyen alakulásmódra. Víznév rejlik a *Kakulló-hát, Duna-hegy* nevek előtagjában is, s a *Zalatna bérc*e esetében szintén számolhatunk a közeli *Szalatna pataka* névvel való kapcsolattal, ennek községi előzménye ugyanis a szláv *soltь* 'mocsár' (FNESz. *Szalatnok*), emellett azonban a szláv *zlato* 'arany' (FNESz. *Zalatna*) szóból alakult szláv helynév átvétele is lehet.

A folyamat fordítottjának, a hegynév > víznév irányú alakulásnak a gyanúja csupán a *Kuna* hegynév és a *Kuna pataka* víznév esetében merül fel, egyedisége mindazonáltal el is bizonytalanítja feltevésünket.

6. A település-, erdő- és víznevek mellett más helyfajták neveinek körében is felmerül néha a hegynevekkel való kapcsolat. Az azonos nevű *Kis-lakos* völgy- és hegynévben a *lak ~ lok* 'lapály; völgy; rét' (JUHÁSZ 1988: 88) közszó rejlik, ami a völgynév elsődlegességét mutatja. A *Nagygyűr* völgye esetében viszont éppen ellenkezőleg az előtagban szereplő *Nagy-gyűr* hegynév az elsődleges. Az *Ökörmező*, *Vámos reze* (< *Vámos*) hegynevek mezők neveiből alakultak.

A *Feket* hegynév pedig nyilvánvalóan kapcsolatban áll a *Feket feje* és a *Feket kapuja* nevekkel, melyek a hegynek valamely részét jelölhették. Az oklevelekben ugyanakkor gyakran találkozunk olyan hegyrajzi köznevet tartalmazó nevekkel, amelyek mellett nem szerepel latin fajtajelölő lexéma, illetőleg az e tekintetben pontosabb információt nem nyújtó 'hely' jelentésű *locus* áll mellettük, pl. *Magashalom*, *Püspökimál*. E nevek hegynévként való azonosítását az oklevélbeli említés alapján nem tekinthetjük egyértelműnek (lehet, hogy például települést jelöltek), az azonban bizonyos, hogy eredendően kiemelkedések nevei voltak.

7. Az egyes névfajtáknak a hegynevekkel való kapcsolatáról feltárt jellemző vonások talán közelebb vihetnek minket az olyan esetek alakulásmódjának a megvilágításához, amikor több különböző helyfajtába tartozó objektumot jelöl egy-egy közös névalak. A patak, település és hegy neveként is szolgáló *Medekes* névben a szláv *medokýš* 'savanyúvíz, ásványvíz' közszó (KISS L. 1999: 11) rejlik, s így a hegynév alakulhatott közvetlenül a pataknevből, de feltehető a pataknevé > településnév > hegynév metonimikus névadás lehetősége is.

8. Munkám végén vizsgálataim eredményeit összegezve a következőket tartom kiemelendőnek. A korai ómagyar korban legnagyobb számban a településnevek és a hegynevek kapcsolatának a nevekben való tükröződésére találunk példákat. Esetükben mindkét irányú alakulással szép számban jöttek létre nevek, azonban míg a hegynevekbe csak szemantikailag nem áttetsző egyrészes településnevek épültek be, addig a helységnevekben igen gyakran szerepelnek szemantikailag áttetsző és kétrészes hegynevek is. A különböző mikrotoponimák és a hegynevek kapcsolatáról összefoglalóan megállapítható, hogy a mikronév > hegynév alakulás esetében — úgy tűnik — nincs megkötés a beépülő helynévvel szemben sem szemantikai, sem szerkezeti vonatkozásban. Azonban a folyamat fordítottja, a hegynevek szereplése az erdő- és víznevekben nem jellemző, inkább csak a térszínformaneveknél fordul elő, melyek gyakorta éppen a hegy valamely részét jelölik meg.

A nevek új nevekbe való beépülése két fő típusba sorolható a vizsgált esetekben: az egyszerű helynévi metonímia esetei mellett földrajzi köznévvvel kap-

csolódva jöttek létre az új nevek. A harmadik lehetőség, a névképzés alkalmazása nem jellemző e névfajta kapcsolódási lehetőségei között. Ez talán azzal magyarázható, hogy a képzés nem alkalmas arra, hogy vele a névfajták átjárását realizálni lehessen, azaz a képzők inkább csak az elsődleges nevek létrehozására használatosak. Ennek a sajátosságának a magyarázatához azonban további kiterjedt vizsgálatokra lesz szükség.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1947), *Víz- és helységneveink viszonyához*. *MNy.* 43: 259–63.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. *NytudÉrt.* 126. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1997), *Hegynevek a történelmi Magyarországon*. *MNy.* 93: 154–68.
- KISS LAJOS (1999), *Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig*. *MNy.* 95: 9–25.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abaúji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- MELICH JÁNOS (1963), *Somló, Somlyó. Dolgozatok*. *NytudÉrt.* 41. sz. II, 101–7.
- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha.
- TÓTH VALÉRIA (1999), *Helynevek a helynevekben*. *MNyj.* 37: 435–42.